

TÜRKÇEDE GEREKLİLİK İFADESİNİN KİP HÜVİYETİ KAZANMADAN ÖNCEKİ GELİŞİM SÜRECİ

Şahap BULAK (*)

Öz

Fiil kök ve gövdelerinde soyut olarak ifade edilen kılış, oluş veya durum, şekil ve zaman unsuru ile kişi unsuru olarak somut hale gelir. Somut hale gelen fiil aynı zamanda çekimli fiil olur. Çekimli fiillerde şekil ve zaman unsuru, kelime, ek veya ek alan kelimedendir; kişi unsuru ise, kişi zamirleri veya kişi eklerinden oluşur. Türkiye Türkçesinde şekil ve zaman ifade eden duyulan geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman ve gelecek zaman olmak üzere beş bildirme kipi; sadece şekil ifade eden emir kipi, istek kipi, şart kipi ve gereklilik kipi olmak üzere dört tasarlama kipi mevcuttur. Tarihî gelişim süreçlerine bakıldığında bu kiplerden uzun süre kişi unsuruna bağlanmadan kullanıldığı için en geç kip hüviyeti kazanan kip gereklilik kipidir.

Bu çalışmada Türkçenin yazılı kaynaklarla takip edilebildiği ilk döneminden kip hüviyeti kazandığı döneme kadar gereklilik ifadesinde kullanılan yapılar incelenmiştir. Öncelikle Türkçenin tarihî yazı dilleri olan Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde gereklilik ifadesinde kullanılan yapılar tespit edilmiştir. Daha sonra bu yapılar söz konusu tarihî yazı dillerine ait metinlerden alınan örneklerle açıklanmıştır. Ayrıca her yazı dilinde gereklilik ifadesinde kullanılan yapılar, diğer tarihî yazı dillerinde kullanılan şekilleri ile benzer ve farklı yönleri bakımından karşılaştırılmış, varsa çağdaş yazı dillerindeki kalıntıları hakkında bilgi verilmiştir. Böylece gereklilik kipinin tarihî yazı dillerindeki ifade seyri ve-rilerek bu kipi kip hüviyeti kazanmadan önceki gelişim süreci mercek altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türkçe, Tarihî Yazı Dilleri, Fiil Çekimi, Kipler, Tasarlama Kipleri, Gereklilik Kipi.*

*) Yrd. Doç. Dr., Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Dili (e-posta: sahabbulak@gmail.com), <https://orcid.org/0000-0002-6459-3680>

The Developmental Process Before the Derivation of the Mode of Necessity in Turkish

Abstract

Action, happening or state that is abstract in verb roots and trunks becomes concrete by taking shape, time, and person factor. The concrete verb also becomes a finite verb. Shape and time factors in finite verbs are composed of word, suffix or words that can take suffixes while person factor is composed of personal pronouns and person suffixes. There are five informant modalities for shape and time factors in Turkey Turkish which are simple past tense, present perfect tense, present continuous tense, simple tense and future tense while imperative mood, optative mood, conditional mood and necessitative mood for shape factor. When chronologically investigates, it is seen that necessitative mood is that latest one that has become a mood because it had been used without depending on person factor for a long time.

This study investigated necessitative moods from the earliest written manuscripts of Turkish to the first case that the necessitative mood was identified. First of all, structures that are used in necessitative mood in Old Uighur Turkish, Karakhanid Turkish, Khorezmian Turkish, Kypchak Turkish, Chagatai Turkish and Old Anatolian Turkish were detected. Later, these structures were explained through the samples compiled from texts of old Turkish manuscripts. Also, necessitative moods used in each language were compared with other languages in that whether there were any similarities or differences. Thus, before it gained an identity, the process of necessitative mood in old written languages were clarified.

Keywords: *Turkish, Old Written Languages, Verb Conjugation, Irrealis Moods, Necessitative Mood.*

1. Giriş

Fiil kök ve gövdelerinde soyut olarak ifade edilen kılış, oluş veya durum; şekil ve zaman unsuru ile kişi unsuru olarak somut hale gelir. Somut hale gelen fiil aynı zamanda çekimli fiil olur. Çekimli fiillerde şekil ve zaman unsuru, kelimedenden, ekten veya kelime ve eklerden oluşan birleşik bir yapıdan; kişi unsuru ise, kişi zamirleri veya kişi eklerinden oluşabilir. Türkiye Türkçesinde şekil ve zaman ifade eden duyulan geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman ve gelecek zaman olmak üzere beş bildirme kipi; sadece şekil ifade eden emir kipi, istek kipi, şart kipi ve gereklilik kipi olmak üzere dört tasarlama kipi mevcuttur. Tarihî gelişim süreçlerine bakıldığında bildirme ve tasarlama kipleri içerisinde, uzun süre kişi unsuruna bağlanmadan kullanıldığı için en geç kip hüviyeti kazanan kip gereklilik kipidir. Türkçenin yazılı belgelerle takip edilebildiği ilk dönemden Osmanlı Türkçesi dönemine kadar çoğu zaman kelime ve eklerden mürekkep birleşik yapılarla, bazen kelimeyle bazen ise eklerle ifade edilen gereklilik kipi çok uzun zaman genellikle kişi unsuruna bağlanmadan kullanılmıştır. Bu bakımdan tarihî

yazı dillerinde gereklilik ifadesi ilginç bir durum arz eder.

Fiil kök veya gövdelerinin çekimli fiil hüviyeti kazanabilmesi için belirli şekil ve zaman unsuru ve kişi ekleriyle ifade edilmesi gerekir. Bu durumda fiil çekimli fiil halini alır ve ifade ettiği soyut anlam somut hale gelir. Ancak verilmek istenen anlam her zaman çekimli fiil ile verilmeyebilir. Bir araya getirilen kelime ve eklerden teşekkül eden yapılar da çekimli fiillerin verdiği anlamı pekâlâ verebilir. Ancak işlenmiş zengin bir dilde her kip genellikle belli şekil ve zaman eki ve kişi ekleriyle ifade edilir. Kipler zamanla kişi unsuru alan belli bir ek veya yapı ile ifade edilmeye başlandığı için her kipten kip hüviyeti kazanma süreci farklılık gösterir. Örneğin emir kipi Türkçenin yazılı kaynaklarla takip edilebildiği ilk dönemden itibaren kip hüviyeti kazanmışken istek kipi Eski Türkçe döneminden sonra, gereklilik kipi ise ancak Osmanlı Türkçesinde kip hüviyeti kazanmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde beş tane şekil ve zaman ifade eden; dört tane de yalnız şekil ifade eden kip mevcuttur. Bu kipler içerisinde en geç müstakil kip hüviyeti kazanan kip gereklilik kipidir.

Fiilin bildirdiği kılış, oluş veya durumu gerçekleşmesinin gerekli olduğunu ifade eden tasarlamakipine gereklilik kipi denir. Tarihî yazı dillerinde daha çok “*kergek>kerek>gerek*” kelimesiyle veya bu kelimenin içerisinde yer aldığı kelime ve eklerden oluşan birleşik yapılarla ifade edilen gereklilik kipi, Osmanlı Türkçesi dönemine kadar tam anlamıyla kip hüviyeti kazanamamıştır (Ergin 1993:296). Bu döneme kadar kişi unsuruna bağlanmadığı için tam anlamıyla bir kip hüviyeti kazanamayan gereklilik ifadesi, bazen ekle de ifade edilmiş, hatta süreklilik arz etmese de bu ifade şekilleri zaman zaman kişi unsuruna bağlanarak kullanılmıştır. Gereklilik, Eski Anadolu Türkçesinin son döneminde teşekkül etmeye başlayan “-*mAll*” ekiyle ifade edilmeye başlanmış ve Osmanlı Türkçesi döneminde kişi unsuruna bağlanarak tam anlamıyla kip hüviyeti kazanmıştır. Türkiye Türkçesinde “*mAll*” eki ve zamir kökenli kişi ekleriyle çekimlenen gereklilik kipi, söz konusu ekin yanı sıra “*gerek, zorunda, lazım*” kelimeleri veya bu kelimelerin içerisinde yer aldığı birleşik yapılarla da ifade edilmeye devam edilmektedir.

Bu çalışmada Türkçenin yazılı kaynaklarla takip edilebildiği ilk dönemden kip hüviyeti kazandığı döneme kadar gereklilik ifadesinde kullanılan yapılar incelenmiştir. Bunun için öncelikle gereklilik ifadesinin tarihî yazı dillerindeki ifadesi hakkında ayrıntılı bir araştırma yapılmış ve Türkçenin tarihî yazı dilleri olan Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesinde gereklilik ifadesinde kullanılan yapılar tespit edilmiştir. Daha sonra bu yapılar söz konusu tarihî yazı dillerine ait metinlerden alınan örneklerle açıklanmıştır. Ayrıca her yazı dilinde gereklilik ifadesinde kullanılan yapılar, diğer tarihî yazı dillerinde kullanılan şekilleri ile benzer ve farklı yönleri bakımından karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmalar sırasında yer yer bu yapıların varsa çağdaş yazı dillerinde kullanılan kalıntılarıyla arasındaki benzer ve farklı yönler de irdelenerek karşılaştırma yoluna gidilmiştir. Böylece gereklilik kipinin tarihî yazı dillerindeki ifade seyri verilerek bu kipten kip hüviyeti kazanmadan önceki gelişim süreci mercek altına alınmıştır.

2. Türkçede Gereklilik İfadesinin Kip Hüviyeti Kazanmadan Önceki Gelişim Süreci

Fiilin bildirdiği kılış, oluş veya durumu gereklilik şeklinde ifade eden tasarlama kipi-ne gereklilik kipi denir. Sadece şekil ifade eden gereklilik kipi, fiildeki kılış, oluş veya durumun gerçekleşmesi istenen başka bir kılış, oluş veya durum için gerekli olduğunu ifade eder. Söz konusu gereklilik emirden çok vücutiyet bildirir. Tarihî yazı dillerinde kişi unsuruna bağlanan belirli bir ek yerine çeşitli ek ve yapılarla ifade edilmiştir. Bu ek ve yapılar, tarihî yazı dillerinde ekseriyetle kişi unsuruna bağlanmadan gereklilik ifadesinde kullanıldığı için gereklilik kipi, istikrarlı bir şekilde kişi unsuruna bağlandığı Osmanlı Türkçesi dönemine kadar tam anlamıyla kip hüviyeti kazanamamıştır (Bulak 2017a:357). Dolayısıyla gereklilik ifadesinin kip hüviyetini kazanma süreci, Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi döneminden oluşmaktadır. Bu süreci iyi takip edip bütün ayrıntılarıyla ortaya koyabilmek için söz konusu tarihî yazı dillerindeki gereklilik ifade şekillerini incelemek gerekir.

2.1. Köktürk Türkçesinde Gereklilik

Köktürk Türkçesine ait yazıt ve metinlerde gereklilik ifade eden örnekler tespit edilememiştir. Diğer tarihî yazı dillerinde gereklilik ifadesinde kullanılan “*kergek*” kelimesinin yer aldığı sınırlı sayıdaki cümlede de açık bir gereklilik anlamı yoktur: *özi anca kergek bol-miş* “kendileri öyle vefat etmişler” (KT D 3-4) gibi. Eski Uygur Türkçesinde gerekliğin beş farklı şekilde ifade edildiği göz önünde bulundurulursa Köktürk Türkçesinde gereklilik ifadesinin olduğu ancak ele geçen sınırlı sayıdaki yazılı kaynaklarında kullanılmadığı söylenebilir (Bulak 2017a:358).

2.2. Eski Uygur Türkçesinde Gereklilik

Eski Uygur Türkçesinde gereklilik ifadesi için belirli (müstakil) bir şekil veya ek yoktur. Gereklilik, “...-miş *kergek*” yapısı “-gU(IUk ol) yapısı, “*kergek*” kelimesi, “...-gU *kergek*” yapısı ve “...-mAk *kergek*” yapısı ile olmak üzere beş farklı şekilde ifade edilir.

2.2.1. Eski Uygur Türkçesinde 1.Tip Gereklilik İfadesi

Eski Uygur Türkçesinde 1. tip gereklilik, “-miş” sıfat fiil ekini alan herhangi bir fiil ile “*kergek*” kelimesinden oluşan “...-miş *kergek*” yapısı ile ifade edilir: *tözinte alku nomlar körkdeş teg közünser yime ol nomlar toğmaz erkenki ödte tile-miş kergek* (KTUN XX 257), *anı teg işke tuşka edgü sakınç sakınıp utru edgüleş-miş k(e)rgkek* (U IV D 58-60) gibi. Kişi anlamı, “-miş” sıfat fiil ekine getirilen iyelik eki ile sağlanır: *men yime amtı nomla-muş-ım kergek* (KTLG 552), *tnlığlarığ ozğurup kutğarıp nirvanka bar-muş-ım kergek* (KTLG 552). Bu dönemde çok işlek olarak kullanılan söz konusu gereklilik ifadesinin örnekleri incelendiğinde bu tip gereklilik ifadesinin genellikle geçmiş zaman, şimdiki zaman ve geniş zamanlı metinlerde kullanıldığı görülür: *men öziüm itta sansız yer*

körü yori-muş kergek (Prens KP LVII), *anın tnlıglar atanmı tapın-muş kergek* (Kuanşı 212), *takı ne ayıt-muş kergek* (USt. 140), *igke yaraşı yürün teg ot bir-miş k(e)rgек* (BTT I B 163-164) gibi.

2.2.2. Eski Uygur Türkçesinde 2.Tip Gereklilik İfadesi

Eski Uygur Türkçesinde 2. tip gereklilik, “-gU” sıfat fiil eki ile ifade edilir. Söz konusu ek, tarihî yazı dillerinde gereklilik ifadesi dışında başka işlevlerde de kullanılmıştır (Mansuroğlu 1953:347-350; Türk 1995:354). Ahmet Bican Ercilasun, bu ekin kendinden sonra gelen “*kergek*” kelimesinin düşmesiyle gereklilik anlamını tek başına üstlendiğini söyler (Ercilasun, 1984:150). Gerekliliğin aynı dönemde “...-gU *kergek*” yapısı ile de ifade edilmesi, bu görüşü destekler.

Gereklilik ifadesi taşıyan “-gU” sıfat fiil eki, çoğu zaman “-gU ol” veya “-GUIUK ol” şeklinde genişletilerek kullanılır. İçerisinde bazen teklik 3. kişi zamiri yer alsa da kişi unsuru genellikle cümlenin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır: *bidi öze ur-ğu ol* (TT VII 41v, 4-5), *kirliligig kirsizig yinçge adurtla-ğu ol* (Xuanzang-Biogr. 465-466), *kartka basur-ğu ol* (HK (I) 180), *atın bir y(i)grmi ujik orunlar sayu birer birer ur-ğu ol* (TT VII 41v, 19-21), *munta basa üç y(a)vlağ yoldağlar üçün burxanlarğa yükünç yükün-külük ol* (BTT II 154-156). *turğur-guluk ol* (BTT, I, D, 186) gibi. Bu şekilde ifade edilen gereklilik kipinin olumsuz örnekleri de mevcuttur: *ıd tonğuz yoğ çığay kodıki yavız aşunka kir-me-gü ol* (Totenbuch, 216-217), *edgüke ayıgka y(i)me tepren-me-gü ol* (BTT I B 76) gibi.

2.2.3. Eski Uygur Türkçesinde 3.Tip Gereklilik İfadesi

Eski Uygur Türkçesinde 3. tip gereklilik, “-gU” sıfat fiil ekini alan herhangi bir fiil ile “*kergek*” kelimesinden oluşan “...-gU *kergek*” yapısı ile ifade edilir. Kişi unsuru cümlenin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır. Gereklilik ifadesi taşıyan “-gU” eki, yine gereklilik ifade eden “*kergek*” kelimesi ile birleştirilerek gereklilik anlamı bir nevi pekiştirilir: *bo iki törlüg edgü(lerke tükel)lig bol-ğu k(e)rgек* (Suv. 23, 6-7). Örnekleri incelendiğinde bu tip gereklilik ifadesinin geniş zaman ve gelecek zamanlı metinlerde kullanıldığı görülür.

2.2.4. Eski Uygur Türkçesinde 4. Tip Gereklilik İfadesi

Eski Uygur Türkçesinde 4. tip gereklilik, “*kergek*” kelimesi ile ifade edilir. Kişi unsuru, cümlenin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır: *(Anun) bon om erdiniğ boğğungalı tutğalı oğğalı oğıtğalı bitigeli bititgeli öğretig kılğalı k(e)rgек* (Suv. 24, 15-17) gibi.

2.2.5. Eski Uygur Türkçesinde 5. Tip Gereklilik İfadesi

Eski Uygur Türkçesinde 5. tip gereklilik, “-mAk” isim fiil ekini alan herhangi bir fiil ile “*kergek*” kelimesinden oluşan “...-mAk *kergek*” yapısı ile ifade edilir. Kişi unsuru

cümlelerin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır: *birök övkelig yağığ utayın tiser bilge biliglig y(i)ti kılıçığ tayan-mak k(e)rgek* (BTT I B 77-78), *kıl-mak k(e)rgek erti* (X^aastvanıftı, 177, 261-265) *tut-mak k(e)rgek er-ti* (X^aastvanıftı, 175, 164-165). Örnekleri incelendiğinde bu tip gereklilik ifadesinin gelecek zamanlı metinlerde kullanıldığı görülür.

2.3. Karahanlı Türkçesinde Gereklilik

Karahanlı Türkçesinde gereklilik, “-gU” eki, “...-gU kerek” yapısı ve “kerek ... -sA” yapısı olmak üzere üç farklı şekilde ifade edilir.

2.3.1. Karahanlı Türkçesinde 1. Tip Gereklilik İfadesi

Karahanlı Türkçesinde 1. tip gereklilik, “-gU (ol)” sıfat fiil eki ile ifade edilir: *bayat birdi devlet ay terken kutı / anıng şükri kıl-ğu okıp mıng atı* (KB 109), *katıgılan-ğu ötrü yetürğü tapuğ/ tümen edgülikke açılğay kapuğ* (KB-4859), *yanut kıl-ma-ğu-mu ay köngli tirig* (KB-5772) *oğul kız atasın sugurka-ğu ol* (KB-3388) *özünğ bolsa hacib orunç al-ma-ğu* (KB-4144) gibi. Karahanlı Türkçesinde 1. tip gereklilik ifadesi, basit çekimde kişi unsuruna bağlanmadan kullanılır. Kişi unsuru cümlelerin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır. Ancak hikâye birleşik çekiminde kişi unsuru olarak iyelik ekleri ile kullanılır: *burun ıd-gu+m er-di kamuğ edgülig* (KB-1131) *eşit-me-gü+m er-di anıng sözlerin* (KB-3859) (Bulak 2017a:400). “...-gU (ol)” eki ile ifade edilen gereklilik, Eski Uygur Türkçesinde de kullanılır. Ancak Karahanlı Türkçesindeki örneklerde Eski Uygur Türkçesine nazaran “ol” zamiri daha az kullanılır. Karahanlı Türkçesinde işlek bir şekilde sıfat fiil eki olarak da kullanılan “-gU” eki, gereklilik ifadesinin dışında gelecek zaman ifadesinde de kullanılmıştır (Bulak 2017a:236-238). Bu durum, Çağatay Türkçesinde de görülür (Bulak 2017a:268-273).

Karahanlı Türkçesinde 1. tip gereklilik kipinin olumsuz şekli, olumsuz fiil tabanlarına getirilen “-gU” ekiyle ifade edilir: *ödinge küdezgü işig ivme-gü / kamuğ iş ödinde bolur ay büğü* (KB 557), *negü tir eşitgil sınamış büğü/ sözüğ sözleme-gü eşit-gü öğü* (KB 1913) gibi.

2.3.2. Karahanlı Türkçesinde 2. Tip Gereklilik İfadesi

Karahanlı Türkçesinde 2. tip gereklilik, “-gU” sıfat fiil ekini alan herhangi bir fiil ile “kerek” kelimesinden oluşan “...-gU kerek” yapısı ile ifade edilir. Gereklilik ifadesi taşıyan “-gU” sıfat fiil eki, yine gereklilik ifade eden “kerek” kelimesi ile beraber kullanılarak gereklilik anlamı bir nevi pekiştirilir. Kişi unsuru cümlelerin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır: *tapuğcı yangılsa okıt-ğu kerek / negüke yangılmış ayıt-ğu kerek* (KB 641), *kapuğdaki birle yaraş-ğu kerek / katılğu kelişgü barış-ğu kerek* (KB 4168), *kalı mundağ erse sewün-gü kerek / ayıtılmış sözümnü sen ay-ğu kerek* (KB 1910) gibi. “...-gU kerek” yapısı ile ifade edilen gereklilik kipi, Eski Uygur Türkçesinde de kullanılır.

2.3.3. Karahanlı Türkçesinde 3. Tip Gereklilik İfadesi

Karahanlı Türkçesinde 3. tip gereklilik, “*kerek*” kelimesi ile “-sA” şart kipi ekini alan herhangi bir fiilden oluşan “*kerek ...-sA*” yapısı ile ifade edilir. “-sA” ekini alan fiil, “*ke-rek*” kelimesinden sonra gelir: *neçe me bu begler sözün kızlese / bu iki kişiğe kerek sözle -se* (KB-2678), *kerek oğlum er-se yakın ya yağuk / kerek barkın er-se keçigli konuk* (KB-817), *ukuşlug kerek ked ödür-se kişig / biliglig kerek ked bütür-se işig* (KB-327) gibi. Kişi unsuru genellikle “-sA” ekini alan fiile getirilir: *kerek korksalar* (KB-2299), *kerek sevseler* (KB-2299) gibi. Bazen de cümlelerin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır.

2.4. Harezmi Türkçesinde Gereklilik

Harezmi Türkçesinde gereklilik ifadesi için belirli (müstakil) bir ek yoktur. Gereklilik ifadesi, “-gU(IUk ol)” yapısı, “...-gU kerek” yapısı, “...-sA kerek” yapısı ve “...-mAk kerek” yapısı ile olmak üzere dört farklı biçimde ifade edilir.

2.4.1. Harezmi Türkçesinde 1. Tip Gereklilik İfadesi

Harezmi Türkçesinde 1. tip gereklilik, “-gU” sıfat fiil eki ile ifade edilir. Kişi unsuru, cümlelerin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır: *arut-ğu bu tilni şamugdın oza / kedin bolsa hamd ü senâğa sezâ* (MM 16/1-2), *oruç ayı içre bérilse revâ / fakîrlerğa bér-gü ya ol bî-nevâ* (MM 174/1-2), *namâzdın taş altı taķı altısı / namaznın içinde erür bil-gü hâķ* (MM 66/3-4) gibi. Metinlerde bu tip gereklilik ifadesinin olumsuz örnekleri de mevcuttur: *bol-ma-ğu* (MM 358/3) *çık-ma-ğu* (MM 79/3) *kıs-ma-ğu* (MM 288/3) gibi. “-gU” eki ile ifade edilen gereklilik ifadesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde de kullanılır.

2.4.2. Harezmi Türkçesinde 2. Tip Gereklilik İfadesi

Harezmi Türkçesinde 2. tip gereklilik, “-gU” sıfat fiil ekini alan herhangi bir fiil ile “*kerek*” kelimesinden oluşan “...-gU kerek” yapısı ile ifade edilir. Kişi unsuru cümlelerin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır: *şēşip bêlni andın körüş-gü kerek / körüşse köküz-ni sürüş-gü kerek* (MM 289/1-2) gibi. “-gU” ekini alan fiil bazen “*kerek*” kelimesinden sonra gelir: *on êkki fariza alıng bu sebaķ / bilip munı mü'min kerek tur-ğu saķ* (MM 66/1-2), *velî kél eşitgil ayâ 'âķil ér / nêteğler kerek bil-gü mü'min işi* (MM 15/3-4) gibi. Gereklilik ifadesi taşıyan “-gU” eki, yine gereklilik ifade eden “*kerek*” kelimesi ile birlikte kullanılarak gereklilik ifadesi bir nevi pekiştirilir.

“...-gU kerek” yapısı ile ifade edilen gereklilik ifadesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesinde de kullanılır. Ancak bu tarihî yazı dillerinde “*kergek/kerek*” kelimesi, “-gU” ekini alan fiilden sonra gelirken Harezmi Türkçesinde “*kerek*” kelimesi, “-gU” ekini alan fiilden bazen önce bazen sonra gelir: *bil-gü kerek* (MM 15/4), *bile-gü kerek* (MM 95/4), *kerek tur-ğu saķ* (MM 66/1-2) gibi.

2.4.3. Harezmi Türkçesinde 3. Tip Gereklilik İfadesi

Harezmi Türkçesinde 3. tip gereklilik, “*kerek*” kelimesi ile “-sA” şart kipi ekini alan herhangi bir fiilden oluşan “*kerek ...-sA*” yapısı ile ifade edilir. Kişi unsuru, cümlenin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır: *sücûd cûd u ihsân hayır birle köz / kerek körmese öz özini bu öz* (MM 343/1-2) *mürîd muhtedî tég kerek tursa râst / érür şeyh mununġ tég müridġa imam* (MM 272-3-4) “-sA” şart kipi ekini alan fiil, bazen “*kerek*” kelimesinden önce bazen ise sonra gelir: *béril-se kerek* (MM 210/3), *kör-me-se kerek* (MM 343/2), *ke-rek körmese öz özini bu öz* (MM 343/1-2) gibi.

2.4.4. Harezmi Türkçesinde 4. Tip Gereklilik İfadesi

Harezmi Türkçesinde 4. tip gereklilik, “-mAk” isim fiil ekini alan herhangi bir fiil ile “*kerek*” kelimesinden oluşan “...-mAk *kerek*” yapısı ile ifade edilir. Kişi unsuru cümlenin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır: *eger resulni sizge ata tesem siz andın ol sizdin kaçmak kerek erdi* (KE 200v/8), *yana ġıybat kılmaġdın saġlanmaġ kerek anıġ için kim ġıybat kılmaġ uluġ kerek anıġ için kim ġıybat kılmaġ uluġ yazuġlardın turur* (NF 384/4) gibi. Örnekleri incelendiğinde bu tip gereklilik ifadesinin gelecek zamanlı metinlerde kullanıldığı görülür. Bu durum, Eski Uygur Türkçesinde de görülür.

2.5. Kıpçak Türkçesinde Gereklilik

Kıpçak Türkçesinde gereklilik, “...-mAk *kerek*” yapısı, “...-sA *kerek*” yapısı, “...-Ar *kerek*” yapısı, “-mAlI” eki, “*kerek* + ...-GAy+ *kişi ekleri*” yapısı ve “...+GA *tiyer /tiye-sidir /tiyişlidir*” yapısı ile olmak üzere altı farklı şekilde ifade edilir.

2.5.1. Kıpçak Türkçesinde 1. Tip Gereklilik İfadesi

Kıpçak Türkçesinde 1. tip gereklilik, “-mAk/-mAġ” isim fiil ekini alan herhangi bir fiil ile “*kerek*” kelimesinden oluşan “...-mAk/-mAġ *kerek*” yapısı ile ifade edilir. Kişi unsuru cümlenin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır. “-mAk” isim fiil ekinin sonundaki ünsüz çoġu zaman k>ġ deġişimiyle /ġ/ şeklinde kullanılır: *bar-maġ kerek* (TB 90) *bér-meġ kerek* (TB 107) *bildir-mek kerek sên* (DM 22b) *bol-maġ kerek* (TB 70) *cuvap bér-meġ kerek* (TB 96) *dut-maġ kerek* (İN 34v) gibi. Bu dönemde en sık kullanılan gereklilik kipi ifadesidir. Örnekleri incelendiğinde bu tip gereklilik kipi ifadesinin gelecek zamanlı metinlerde kullanıldığı görülür. Bu durum, Eski Uygur Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde de görülür.

2.5.2. Kıpçak Türkçesinde 2. Tip Gereklilik İfadesi

Kıpçak Türkçesinde 2. tip gereklilik, “-sA” şart kipi ekini alan herhangi bir fiil ile “*kerek*” kelimesinden oluşan “...-sA *kerek*” yapısı ile ifade edilir: *âdet bolsa kerek* (MG 18b) gibi. Kişi unsuru, genellikle cümlenin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır. “-sA” şart kipi ekini alan fiil, genellikle “*kerek*” kelimesinden önce gelir.

2.5.3. Kıpçak Türkçesinde 3. Tip Gereklilik İfadesi

Kıpçak Türkçesinde 3. tip gereklilik, “-Ar” sıfat fiil ekini alan herhangi bir fiil ile “*kerek*” kelimesinden oluşan “...-Ar *kerek*” yapısı ile ifade edilir. Kişi unsuru, cümlenin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır: *kid-er kerek* (MG 21b) gibi. Bu şekilde ifade edilen gereklilik çok az kullanılmıştır. Genellikle geniş zamanlı metinlerde kullanılır.

2.5.4. Kıpçak Türkçesinde 4. Tip Gereklilik İfadesi

Kıpçak Türkçesinde 4. tip gereklilik, “-mAll” eki ile ifade edilir: *eşit-meli* (KZ 150), *kél-meli* (AB 164) gibi. Kişi unsuru cümlenin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır. Ermeni Harfli Kıpçak metinlerinde görülür (Güner 2013:249). Kıpçak Türkçesinde ekle ifade edilen tek gereklilik kipi ifadesidir. Bu tip gereklilik ifadesi, daha sonraki dönemlerde yaygınlaşarak gereklilik kipine özel bir ifade şekli haline gelmiştir.

2.5.5. Kıpçak Türkçesinde 5. Tip Gereklilik İfadesi

Kıpçak Türkçesinde 5. tip gereklilik, “*kerek*” kelimesi ile kişi unsuruna bağlanmış “-Gay” gelecek zaman ekini alan herhangi bir fiilden oluşan “*kerek* ...-Gay+*kişi unsuru*” yapısıyla ifade edilir. Kişi unsuru, “-Gay” gelecek zaman eki alan fiile getirilir: *kerek ayt-kay* (TB 108) *kerek bér-gey-ler* (TB 107) *kerek çıhar-ğay* (TB 106) *kerek kör-gey-ler* (TB 161). Ermeni Harfli Kıpçak metinlerinde görülür (Güner 2013:249). Genellikle gelecek zamanlı metinlerde kullanılır.

2.5.6. Kıpçak Türkçesinde 6. Tip Gereklilik İfadesi

Kıpçak Türkçesinde 6. tip gereklilik, “+GA” yönelme hali ekini alan herhangi bir isim ile “*tiyer/tiyesidir/tiyişlidir*” kelimelerinden birinden oluşan “...+GA *tiyer/tiyesidir/tiyişlidir*” yapısı ile ifade edilir. Kişi unsuru cümlenin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır: *anğar tiyer ant içmege* (TB 48), *tiyışlidir manğa yazmağa* (TB 26), *tiyışlidir yarğuşığığa* (TB 32-33) gibi. Ermeni Harfli Kıpçak metinlerinde görülen bu tip gereklilik ifadesinde özne yönelme hali ekiyle “*tiyer/tiyesidir/tiyişlidir*” kelimelerine bağlanır. “*tiyer*” yapısı ile kurulan örneklere daha az rastlanır (Kasapoğlu Çengel 2012:56). Genellikle geniş zaman ve gelecek zamanlı metinlerde kullanılır. Söz konusu gereklilik ifadesi, bazı şekli değişikliklere uğramakla birlikte, Doğu Türkçesinin bazı çağdaş yazı dillerinde kullanılmaya devam edilmektedir.

2.6. Çağatay Türkçesinde Gereklilik

Çağatay Türkçesinde gereklilik; “*kerek (turur)*” yapısı, “...-mAk *kerek*” yapısı, “...-sA *kerek/-kerek ...sA*” yapısı, “-mAll” eki ve “GU, -GUIUK” ekleri olmak üzere beş farklı şekilde ifade edilir.

2.6.1. Çağatay Türkçesinde 1. Tip Gereklilik İfadesi

Çağatay Türkçesinde 1. tip gereklilik, “-mAk” isim fiil ekini alan herhangi bir fiil ile “*kerek*” kelimesinden oluşan “...-mAk *kerek*” yapısı ile ifade edilir. Kişi unsuru, cümlenin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır: *aların kutkarmak fikr kılmağ kerek* (Z 45a/2), *körmek kerekher ne Têngri salmış olsa alına* (L Div. P 100a/14), *barmağ kerek sizni pâdşâh köterürler* (B 118a/9), *anıng hâlâtını tamâm bitilse yana bir başka kitâb bitimek kerek* (NM 1), *dê-di ol köngül za'fı vü rencürlüğün bolğay, anğa 'ilac kılmağ kerek* (NM 24) gibi. Bu dönemde en çok kullanılan gereklilik ifadesidir. Örnekleri incelendiğinde bu tip gereklilik ifadesinin gelecek zamanlı metinlerde kullanıldığı görülür: *ya'ni özümüz arıtmağ kerek ve yitken dervişlere fütühnü dervişler işige sarf kılmağ kerek*. (NM 55), *Ve hem ol dipdür ki her kim bu yolğa kirer, tört ölümni özige tutmağ kerek* (NM 63) gibi. Bu durum, Eski Uygur Türkçesi, Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde de görülür.

2.6.2. Çağatay Türkçesinde 2. Tip Gereklilik İfadesi

Çağatay Türkçesinde 2. tip gereklilik, “*kerek*” kelimesiyle “*turur*” fiilinden oluşan “*kerek (turur)*” yapısı ile ifade edilir. Ancak “*turur*” fiili çoğu zaman kullanımdan düşer: *tabîğa öz fennide hazâkat kerek* (Mahb. 29/8), *vefâ kerek anğa kılğan sayı cefâ mañbûb* (FK 17b/2) gibi. Kişi unsuru, cümlenin öznesi veya ana yükleminden anlaşılır.

2.6.3. Çağatay Türkçesinde 3. Tip Gereklilik İfadesi

Çağatay Türkçesinde 3. tip gereklilik, “-sA” şart kipi ekini alan herhangi bir fiil ile “*kerek*” kelimesinden oluşan “...-sA *kerek/-kerek ...sA*” yapısı ile ifade edilir: *Hudâyâ sining qasında eger mining qadrim bolsa, ölümüm beyne'l-menziyleinde kerek bolsa er-di* (NM 117), *kerek ki inkâr kılmasañg* (Küll. S 137a/27), *kerektür raqam tapsa şehnâmei* (Küll. R 396b/16) gibi.

Çağatay Türkçesinde “-sA” ekini alan fiil, bazen “*kerek*” kelimesinden önce bazen ise sonra gelir: *körsem kerek ay u küin bulutsuz* (L Div. 148), *er kerek emgek bile tapsa huzur* (Mahz. 118b/8) gibi.

2.6.4. Çağatay Türkçesinde 4. ve 5. Tip Gereklilik İfadesi

Çağatay Türkçesinde gereklilik, çok nadir olarak “-mAlI” ve “*GU(IUk)*” ekleriyle de ifade edilir (Argunşah 2014:177-178).

2.7. Eski Anadolu Türkçesinde Gereklilik

Eski Anadolu Türkçesinde gereklilik ifadesi için özel bir ek yoktur. Gereklilik anlamı “...-sA+kişi unsuru gerek” yapısı, “*gerek (kim) ...-A / gerek ...-A*” yapısı ve “...-mAk/-mAlğ gerek” yapısı, “*gerek*” kelimesi, “...-Up gerek” yapısı, “...-mIş gerek” yapısı ve “*gerek ...-IsAr*” yapısı ile olmak üzere yedi farklı şekilde ifade edilir.

2.7.1. Eski Anadolu Türkçesinde 1. Tip Gereklilik İfadesi

Eski Anadolu Türkçesinde 1. tip gereklilik, kişi unsuruna bağlanmış “-sA” şart kipi ekini alan herhangi bir fiil ile “*gerek*” kelimesinden oluşan “...-sA+kişi unsuru *gerek*” yapısı ile ifade edilir: *yel bigi bir subh ‘azm-i kûy-i yâr ét-se-m gerek / ol havâyile dimağum müşkbâr ét-se-m gerek* (ŞD 117/6), *ya’ni sağ ve sol yanından ver-se-ler gerek* (MC 88b/12) gibi. Bu dönemde en sık kullanılan gereklilik kipi ifadesidir. “-sA” ekini alan fiil, genellikle “*gerek*” kelimesinden önce gelir.

Eski Anadolu Türkçesini bu tip gereklilik ifadesi bakımından diğer tarihî yazı dillerinden ayıran özellik, söz konusu gereklilik ifadesinin kişi unsuruna bağlanmasıdır. Diğer tarihî yazı dillerinde kişi unsuru, ana cümlenin yükleminden ya da cümlenin öznesinden anlaşılırken Eski Anadolu Türkçesinde 1. tip gereklilik ifadesi kişi unsuruna bağlanmıştır. Kişi unsuru, “-sA” ekinden sonra gelir ve çekimde kişi unsuru olarak genellikle iyelik kökenli kişi ekleri kullanılır. Ancak çokluk 1. kişi çekiminde kişi unsuru olarak daha çok “-vUz” zamir kökenli çokluk 1. kişi eki kullanılır: *tevbe vü zühd ü salâh ile bulmadum felâh / hâzır ol Şeyhî melâmet ihtiyar ét-se-m gerek* (ŞD 117/12), *bir kaç haslet birle ârâste ol-sa-η gerek* (Mrzb. 64b/14), *yine bâd-ı seherihemdem-i cân ol-sa gerek/ çünkü bu pîr-i köhen tâze cevan olsa gerek* (ŞD 119/6), *dédiler ki toprak olup çürüdükten sonra hayât bulup sînlelerimizden gerü mi çıka-sa-vuz gerek* (TS/Leys. Ar. 167), *çü anlar sen-süz sohbetler edüp gül-se-ler gerek* (TS/Maarif 45) gibi.

Batı Türkçesi çağdaş lehçelerinde kullanılmayan “...-sA *gerek*” yapısı, bazı şekli değişikliklere uğramakla birlikte Doğu Türkçesinin çağdaş lehçelerinden Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Uygur Türkçesi, Başkurt Türkçesi ve Kırım Türkçesinde gereklilik ifadesinde kullanılmaya devam edilmektedir.

2.7.2. Eski Anadolu Türkçesinde 2. Tip Gereklilik İfadesi

Eski Anadolu Türkçesinde 2. tip gereklilik, “-mAk/-mAḥ” isim fiil ekini alan herhangi bir fiil ile “*gerek*” kelimesinden oluşan “...-mAk/-mAḥ *gerek*” yapısı ile ifade edilir. Ekin sonundaki ünsüz çoğu zaman k>ḥ değişimiyle /ḥ/ şeklinde kullanılır: *bir arada bir dem otur-maḥ gerek/hicâbı aradan götür-mek gerek* (SN 160), *baba maña bir kız alver kim men yerümden turmadın ol tur-maḥ gerek, men kara koç atuma binmedin ol bin-mek gerek, men karıma varmadın ol maña baş götür-mek gerek* (DK 81) gibi. Bu durum, Kıpçak Türkçesinde daha sıklıkla görülür.

“...-mAk *gerek*” yapısıyla ifade edilen gereklilik ifadesinde kişi unsuru ana cümlenin yükleminden ya da cümlenin öznesinden anlaşılır: *baba bu sözi sen mânâ de-me-mek gerek idüñ, çünkü dedüñ elbetde varsam gerek* (DK 175), *bir kişi vezîr edin-mek gerek kim anda iki haslet ola* (KVH 25b/10) gibi. Söz konusu gereklilik ifadesi, genellikle gelecek zamanlı metinlerde kullanılır.

Bazı şekli değişikliklere uğramakla birlikte “...-mAk *gerek*” yapısı, Batı Türkçesi çağdaş lehçelerinde gereklilik ifadesinde kullanılmaya devam edilmektedir. Bu şeklin yanı

sıra kaynağını söz konusu şekilden alan "...-mA+iyelik ekleri gerek/lazım" şekli de kullanılmaktadır. Yine bazı şekli değişikliklere uğramakla birlikte "...-mA gerek" yapısı, Doğu Türkçesinin çağdaş lehçelerinden Tatar Türkçesi, Nogay Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Uygur Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kırım Türkçesi, Karakalpak Türkçesi ve Çuvaş Türkçesinde de gereklilik ifadesinde kullanılmaya devam edilmektedir.

2.7.3. Eski Anadolu Türkçesinde 3. Tip Gereklilik İfadesi

Eski Anadolu Türkçesinde 3. tip gereklilik, "gerek" kelimesi, "kim" bağlama edatı ile kişi unsuruna bağlanmış "-A" istek kipi alan herhangi bir fiilden oluşan "gerek (kim) ...-A" yapısı ile ifade edilir. "-A" istek kipi ekini alan fiil, bazen "gerek" kelimesinden önce, bazen ise sonra gelir: *bu benî âdem gerek hâlin bile / tañrıya yalvarmak nedür yolın bile* (APG 159/5), *pes padişah gerek kim tañrı buyruğına uya ve kur'ânı imân edine* (KD 42r), *gerek kim beni hâzrete kavuşdurasın* (MC 11a/3), *hastayam lebleri tabibümdür / hâlumi ben soram hakîme gerek* (KBD 431-1110/3), *çü tabîbi cânuñ oldur zikirüm ger em dër ise / gönüli rızasıyıcıün ol eme ölem gerekdür* (KBD 366-944/4) gibi. Diğer tarihî yazı dillerinde görülmeyen bu tip gereklilik kipi ifadesi, Eski Anadolu Türkçesine özgü bir gereklilik ifadesidir. "gerek (kim) ...-A" yapısıyla ifade edilen gereklilik ifadesinde kişi unsuru, istek kipi eki alan fiile getirilir. Çekimde kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır: *ammâ ben bu ulanı gerek bâgubân eliyile öldürem* (Mrzb. 22a/8), *gerek kim ferrûha gösderdesiz yüz / ola zâhîrde bir ü ma'nîde yüz* (Işk. 8526) gibi.

Günümüzde "gerek ...-A" yapısı, Batı Türkçesi çağdaş lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde gereklilik ifadesinde kullanılmaya devam edilmektedir. Buna benzer bir yapı da Gagavuz Türkçesinde kullanılmaktadır. Fakat bu yapı "lazım fiil tabanı+emir/istek kipi" şeklinde kurulmuştur.

2.7.4. Eski Anadolu Türkçesinde 4. Tip Gereklilik İfadesi

Eski Anadolu Türkçesinde 4. tip gereklilik, isim olan "gerek" kelimesi ile ifade edilir. Kişi unsuru, cümlenin öznesinden veya ana yükleminden anlaşılır: *kanu ol gözleri hûnî ki bize bâde suna / zirâ sâkî olanuñ gözleri mestâne gerek* (ADD 140-122/4), *baña yine tutağundan şerabı nab gerek / diriğ olmayısar ger çiğer kebab gerek* (KBD 194-492/1) *kişi yolda izde inen sak gerek / niceme acı gelse söz hak gerek* (SN 354-2362) gibi.

2.7.5. Eski Anadolu Türkçesinde 5. Tip Gereklilik İfadesi

Eski Anadolu Türkçesinde 5. tip gereklilik, "-Up" zarf fiil eki alan herhangi bir fiil ile "gerek" kelimesinden oluşan "...-Up gerek" yapısı ile ifade edilir. Kişi unsuru, cümlenin öznesinden veya ana yükleminden anlaşılır: *yoluña varlığı koyup gerek ki sohbet idem / muhib ki ère habîbine ne hicâb gerek* (KBD 492/5), *gölgeñ cihâna çetr-i hümayûn olup gerek / halk üzre sâyebân ede perr-i hümasını* (ADD 10-4/18) gibi. Mehmet Özmen, söz konusu zarf fiil ekinin duyulan geçmiş zaman ifadesinde kullanılan "-UpdUr" ekinden geldiğini ve "-mİş gerek" yapısının yanında ikinci bir anlatım yolunu oluşturduğunu be-

lirtir (Özmen 2010:468-469).

2.7.6. Eski Anadolu Türkçesinde 6. Tip Gereklilik İfadesi

Eski Anadolu Türkçesinde 6. tip gereklilik, “-mİş” sıfat fiil eki alan herhangi bir fiil ile “*gerek*” kelimesinden oluşan “...-mİş *gerek*” yapısı ile ifade edilir. Eski Anadolu Türkçesinde çok seyrek olarak kullanılan bir gereklilik ifadesidir. Kişi unsuru cümlenin öznesinden veya ana yükleminden anlaşılır: *eli ardın ağzın tut-miş gerek, iki batman buğ-day vër-miş gerek, namazı dönder-miş gerek* (Akkuş 1995:251) gibi.

2.7.7. Eski Anadolu Türkçesinde 7. Tip Gereklilik İfadesi

Eski Anadolu Türkçesinde 7. tip gereklilik, isim olan “*gerek*” kelimesi ile “-IsAr” gelecek zaman eki alan herhangi bir fiilden oluşan “*gerek* ...-IsAr” yapısı ile ifade edilir: *apardı şehâ zülfi yüzünden seherî yel / her yeke gerek uçmayısar bâz ahı noldı* (KBD 163-407/11) gibi. Eski Anadolu Türkçesinde çok seyrek kullanılan bir gereklilik ifadesidir (Özmen 2010:468-469).

3. Sonuç

Gereklilik, Türkçenin yazılı belgelerle takip edilebildiği ilk dönemden Osmanlı Türkçesi dönemine kadar kişi unsuruna bağlanan belirli bir kip eki ile ifade edilmediğinden tam anlamıyla kip hüviyeti kazanamamıştır. Bu uzun süreçte gereklilik birtakım ek, kelime veya birleşik yapılarla ifade edilegelmiştir. Köktürk Türkçesine ait yazıt ve metinlerde gereklilik ifade eden örnekler tespit edilememiştir. Eski Uygur Türkçesinde gerekliliğin çok çeşitli yapılarla ifade edildiği dikkate alınırsa gereklilik ifadesinin Köktürk Türkçesinde de bulunduğu ancak ele geçen sınırlı sayıdaki yazılı kaynaklarında kullanılmadığı söylenebilir. Eski Uygur Türkçesinde gereklilik, “...-mİş *kergek*” yapısı, “-gU(IUk ol) yapısı, “*kergek*” kelimesi, “...-gU *kergek*” yapısı ve “...-mAk *kergek*” yapısı ile olmak üzere beş farklı şekilde; Karahanlı Türkçesinde “-gU” eki, “...-gU *kerék*” yapısı ve “*kerék* ... -sA” yapısı olmak üzere üç farklı şekilde; Harezmi Türkçesinde “-gU(IUk ol) yapısı, “...-gU *kerék*” yapısı, “...-mİş *kerék*” yapısı, “...-sA *kerék*” yapısı ve “...-mAk *kerék*” yapısı ile olmak üzere beş farklı şekilde; Kıpçak Türkçesinde “...-mAk *kerék*” yapısı, “...-sA *kerék*” yapısı, “...-Ar *kerék*” yapısı, “-mAlI” eki, “*kerék* ...-GAy+ *kişi unsuru*” yapısı ve “...+GA *tiyer /tiyesidir /tiyişlidir*” yapısı ile olmak üzere altı farklı şekilde; Çağatay Türkçesinde “*kerék (turur)*” yapıları, “...-mAk *kerék*” yapısı, “...-sA *kerék/-kerék* ...sA” yapısı, “-mAlI” eki ve “GU, -GUIUK” ekleri olmak üzere beş farklı şekilde; Eski Anadolu Türkçesinde “...-sA+*kişi unsuru gerek*” yapısı, “...-mAk/-mAlı *gerek*” yapısı, “*gerek (kim)* ...-A” yapısı, “...-mİş *gerek*” yapısı, “*kerék*” kelimesi, “-Up *gerek*” ve “*gerek* ...-IsAr” ile olmak üzere yedi farklı şekilde ifade edilmiştir.

Kip hüviyeti kazanmadan önceki gelişim sürecindeki gereklilik ifade şekilleri yapı-

sına göre; ek, kelime ve çeşitli şekillerde kurulan birleşik yapılardan oluşmaktadır. Ek olarak esasen sıfat fiil eki olan “-gU(+lUk ol)” eki ve “mAlI” ekiyle; kelime olarak isim olan “kergek/kerék/kérek/gerek” kelimesiyle; birleşik yapı olarak ise, fiilimsi+gereklilik bildiren kelime, çekimli fiil+gereklilik bildiren kelime ve isim+gereklilik bildiren kelime şeklinde kurulan birleşik yapılarla ifade edilmiştir. Fiilimsi+gereklilik bildiren kelime şeklinde kurulan birleşik yapılardan “...-mAk/mAğ kerkék/kerék/kérek/gerek” yapısı, isim fiil+gereklilik bildiren kelimedenden; “...-mIş kerkék/gerek” yapısı, “...-gU kerkék/kerék” yapısı, ve “...-Ar kerek” yapısı, sıfat fiil+ gereklilik bildiren kelimedenden; “...-Up gerek” yapısı ise, zarf fiil+gereklilik bildiren kelimedenden oluşmaktadır. Çekimli fiil+gereklilik bildiren kelimedenden oluşan birleşik yapılardan “kerék ...-GAy+kişi unsuru” yapısı ve “gerek ...-IsAr” yapısı, bildirme kipleriyle çekimlenmiş fiil+gereklilik bildiren kelimedenden; “...-sA kerek/kérek/gerek” ~ “kerék/kérek/gerek ...sA” yapısı ve “gerek (kim) ...-A” ~ “gerek ...-A” yapısı ise tasarlama kipleriyle çekimlenmiş fiil+gereklilik bildiren kelimedenden oluşmaktadır. İsim+gereklilik bildiren kelimedenden oluşan tek birleşik yapı ise, yönelme hâli eki alan bir isim ile gereklilik bildiren “*tiyer /tiyesidir /tiyişlidir*” kelimelerinden birinden oluşmaktadır.

Kip hüviyeti kazanmadan önceki gelişim sürecinde gereklilik ifadesinde kullanılan bazı birleşik yapıların içerisinde yer alan kelimelerin dizilişi yazı dilinden yazı diline göre farklılık gösterir. Örneğin “...-sA kerek/kérek/gerek” yapısı ile gereklilik ifade edilirken Karahanlı Türkçesinde “-sA” şart kipi ekini alan fiil, “kerék/kérek/gerek” kelimesinden sonra; Kıpçak Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde “-sA” şart kipi ekini alan fiil, “kerék/kérek/gerek” kelimesinden önce gelir. Harezm Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde ise, “-sA” şart kipi ekini alan fiil, bazen “kerék/kérek/gerek” kelimesinden önce, bazen ise sonra gelir.

Kip hüviyeti kazanmadan önceki gelişim sürecinde gereklilik ifadesinde kullanılan ek, kelime ve yapılar genellikle kişi unsuruna bağlanmadan kullanılmış, kişi unsuru cümlenin öznesi veya ana yükleminden anlaşılmıştır. Fakat çekimli fiil ve “kergek/kerék/kérek/gerek” kelimesinden oluşan birleşik yapılarda, gereklilik ifadesinin genellikle çekimli fiiller yardımıyla kişi unsuruna bağlandığı görülür. İstikrarlı olmayan bu durum, belirli dönemlerle sınırlı kaldığından süreklilik kazanamamış ve tarihî yazı dillerinde gereklilik ifadesi tamamen kişi unsuruna bağlanamamıştır. Gereklilik ifadesi, ancak Osmanlı Türkçesi döneminde kişi unsuruna bağlanan bir ekle ifade edilmeye başlanmış ve tam anlamıyla kip hüviyeti kazanmıştır.

Kip hüviyeti kazanmadan önceki gelişim sürecinde gereklilik ifadesinde kullanılan kelime ve ekler, fiilin bildirdiği kılış, oluş veya durumun tasarı halinde olması sebebiyle genellikle gelecek zaman anlamı taşıırken gereklilik ifadesinde kullanılan birleşik yapılar, içerisinde yer alan fiilimsi ve çekimli fiillerden dolayı şekil anlamının yanı sıra gelecek zaman dışında geçmiş zaman, şimdiki zaman ve geniş zaman gibi zaman anlamları da taşır. Taşıdıkları zaman anlamından dolayı bu tür yapılarla gereklilik ifade edilirken metinler arasında zaman ayrımı gözetilmiştir.

Kaynakça

- Akkuş, M. (1995). *Kitab-ı gunya*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu bilig I, metin*. İstanbul.
- Arat, R. R. (1959). *Yusuf Has Hacib-Kutadgu bilig II, tercüme*” Ankara.
- Argunşah, M. (2014). *Çağatay Türkçesi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arıkan, İ. (2006). *Ermeni harfleriyle yazılmış Kıpçakça zebur (metin-dizin)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Gaziantep.
- Asmussen, J. P. (1965). “X’astvanift, studies in manichaeism” Copenhagen: ATD, VII, s. 167-292.
- Ata A. (1997a). *Kıyasü’l enbiyâ I (giriş-metin-inceleme)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA A. (1997b). *Kıyasü’l enbiyâ II (dizin-sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bulak, Ş. (2011). Tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde şart kipi”*Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 30, s.71-98.
- Bulak, Ş. (2017a). *Karşılaştırmalı tarihî Türk yazı dilleri grameri -fiil çekimi-*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Bulak, Ş. (2017b). Tarihî Türk yazı dillerinde şimdiki zaman, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, s.223-258.
- Bulak, Ş. (2017c). Tarihî Türk yazı dillerinde fiil çekiminde kişi unsuru, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(13), s. 243-271.
- Chirli, N. (2003). *Ermeni Kıpçakça dualar kitabı-algış bitigi*, Haarlem: SOTA Yayınları.
- Çağatay, S. (1963). *Türk lehçeleri örnekleri, VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar yazı dili*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Dilçin, C. (1991). *Hoca Mes’ud, süheyl ü nevbahar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını
- Eckmann, J. (1995). *Nehcü’l-ferâdis I-II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, (Yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar).
- Eckmann, J. (2009). *Çağatayca el kitabı*, İstanbul: (Çev. Günay Karaağaç), Kesit Yayınları.
- Eraslan, K. (1996). *Ali Şîr Nevâyî, nesâyimü’l- mahabbe min şemâyimi’l-fütüvve*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu bilig grameri -fiil-*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (1958). *Dede korkut kitabı I*, İstanbul.
- Ergin, M. (1963). *Dede korkut kitabı II*, İstanbul.

- Ergin, M. (1993). *Türk dil bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Dede korkut kitabı 2 (indeks-gramer)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1980). *Kadı Burhaneddin divanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ertaylan, İ. H. (1960). *Lütfî divanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 863.
- Gabain, A. Von (1938a) Biriefe der uigrischen hüen-tsang-bio-graphie, *SBAW*, Phil.-hist. Kl., 29, s. 371-415.
- Gabain, A. Von (2007). *Eski Türkçenin grameri*, Ankara: (Çev. Mehmet Akalın) Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. Baskı.
- Gülsevin, G. (1983). *Kırk vezir hikâyeleri*, Ankara: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Türk Dili Bölümü Bitirme Tezi.
- Gülsevin, G. (1989). *Ahmed-i Dâ'î, miftâhu'l-cenne (metin-dil özellikleri dizin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde ekler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G., Boz, E. (2013). *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi grameri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Güvenç, L. (2013). Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde -mAll ekinin kullanılışına dair. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9), s. 1613-1623.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezm Türkçesi ve grameri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Hamilton, J. R. (1998). *İyi ve kötü prens öyküsü*, (Çev.: Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ilmınski, N. (1857). *Baber-nameh*, Kazan.
- İsen, M., Kurnaz, C. (1990). *Şeyhi divanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2006) *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri grameri I -fil- basit çekim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kasapoğlu, Ç.H. (2012). Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi. *Dil Araştırmaları*, 10, s.17-81.
- Kaya, Ö. (1996). *Alî Şîr Nevâyî, fevâidü'l-kiber*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kocaman, A. (1981). Türkçede kip olgusu üzerine görüşler. *TDAY Belleten*, s. 81-85.
- Koraş, H. (2006). Günümüz Türk lehçelerinde gereklilik. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Der-*

- gisi*, 20, s.131-141.
- Koraş, H. (2005). Türkiye Türkçesinde gereklilik, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, 17, s. 135-154.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mansuroğlu, M. (1953). Türkçede -gU ekinin fonksiyonları. *Türkiyat Mecmuası*, X, s. 347-350.
- Müller, F.W.K., A. von Gabain (1946). *Uigurica IV-B, C, D, Uygurca üç hikâye*, (Çev.: S. Himran), İstanbul.
- Müller, W.K. (Herausgegeben von A. von GABAİN) (1931). *Uigurica IV, SBAW*, Phil.-hist. Kl., 24, s. 675-727.
- Nevâ'î külliyyât*, El yazması, Topkapı Sarayı Kütüp., Revan 808. I Levend, s. 130-142; Karatay, s. 105-106, No. 2298.
- Orkun, H. N. (1940). *Prens klayanamkara ve papamkara hikâyesinin Uygurcası*, İstanbul.
- Özdemir, E. (1968). Türkçede fiillerin çekimlenişine toplu bir bakış. *TDAY Belleten* - 1967, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özmen, M. (2010). Gerek, gerekme ve gereklilik çekimleri üzerine. *Türk Dili Üzerine Makaleler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özmen, M. (2017). *Ahmed-i Dâî divan*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Rachmatı, R. (1936). Türkische turfan-texte VII, mit sino-logischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard. *ABAW*, 12, s. 1-124+Xv Tafel.
- Radloff, W. (1911). *Kuanşi-im pusar*, Petersburg: Eine Türkische Übersetzung des 25. Kapitels der chinesischen Ausgabe des *Saddharmapundârîka*, Bibliotheca Buddhica, 14.
- Radloff, W., Malov, S.E. (1913). *Suvarnaprabhâsa*, (uig. Redaktion), Petersburg: Bibliothec a Buddhica 17, 27.
- Şen, M. (1993). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, bâburname*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Şerefe'd'dîn 'Alî Yezd'nin zafername adlı eserinin Çağatayca tercümesi*, El yazması, Nuruosmaniye Kütphanesi No. 3268.
- TDK (2009). *Tarama sözlüğü VII ekler*. (3. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (1971b). *Uygurca metinler I, kuanşi im pusar (ses işiten ilah) vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapundârîka-sûtra)*, Erzurum.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe, *Türk dünyası el kitabı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhun Türkçesi grameri*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.

- Tekin, T. (2010). *Orhun yazıtları*. (4. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,
- Toparlı R., Argunşah, M. (1987). *Mu'înü'l-mürîd*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R. (1993). *Ed-dürretü'l-mudiyye fi'l-lügati't-Türkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uğurlu, M. (1987). *Miünyetü'l-guzât*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Üstünova, K. (2004). Dilek kiplerinde zaman kavramı. *Türk Dili*, 635 (LXXXVIII), Türk Dil Kurumu Yayınları, s.678-686.
- Yamada, N. (1972) Uigur documents of slaves and adopted sons. *Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University*, XVI, s. 164-268+12.
- Yüksel, S. (1965) *Mehmed, ışk-nâme*, Ankara: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Zieme P., Kara, G. (1978) *Ein uigurisches totenbuch*, Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung, Budapest.

Kısaltmalar

AB	Algış Bitigi
ADD	Ahmed-i Dâ'î Divan
APG	Aşık Paşa, Garib-name
BN	Bâburnâme
BTT, I	Fragmente der uigurischen Version des Jin'gangjing mit des Gâthâs des Meister Fu,
BTT, II	Eine Uigurische Totenmesse
DK	Dede Korkut Kitabı
DM	Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye
FK	Nevâ'î, Fevâidü'l-Kiber
HK, I	Zur Heilkunde der Uigurien, (I)
Işk.	Işk-nâme
İN	Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb Tercümesi
KB	Kutadgu Bilig Herat nüshası
KBD	Kadı Burhaneddin Divanı
KD	Kul Mes'ûd, Kelile ve Dimne
KE	Kıyasü'l Enbiyâ, Burhânü'd-din Rabgûzî
KT D	Kültigin Yazıtı doğu yüzü
KTLG	Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri Fiil- Basit Çekim-
KTUN	Köngül Tözin Ukıttaçı Nom
Kuanşi	Kuanşi-im Pusar
Küll. R	Nevâ'î Külliyyât, Rubailer
Küll. S	Nevâ'î Külliyyât

KVH	Kırk Vezir Hikâyeleri
KZ	Kıpçakça Zebur
L Div. P	Lutfî, Dîvân, El yazması, Bibliotheque Nationale
Mahb.	Mahbübü'l-Kûlûb
MC	Ahmed-i Dai, Miftahü'l-Cenne
MG	Münyetü'l-Guzât Tercümesi
MM	Mu'înü'l-Mürîd
Mrzb.	Marzuban-name Tercümesi, Sadruddin Şeyhoğlu
NF	Nehcü'l-Ferâdis
NM	Nesâyimü'l- Maḥabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve
Prens KP	Prens Klayanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası
SN	Hoca Mes'ûd, Süheyl ü Nevbahâr
Suv.	Suvarnaprabhâsa
ŞD	Şeyhî Divanı
TB	Töre Bitigi
Totenbuch	Ein uigurisches Totenbuch
TS/Leys. Mu.	Tarama Sözlüğü / Tefsir-i Ebilleys Tercümesi, Musa bin Hüseyin
TS/Maarif	Tarama Sözlüğü / Maârifname, Hızır Bey oğlu Sinan Paşa
TT VI	Türkische Turfan-Texte VI
U VI	Uigurica IV
USt.	Uigurische Studien
X'astvanif	(X'astvanif, Studies in Manichaeism)
Xuanzang-Biogr.	Xuanzang Leben und Werk, Teil 5. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII
Z	Şerefe'd-din Ali Yezd, Zafer-nâme

Diğer Kısaltma ve İşaretler

-	Fiil köklerine gelir.
~	Değişken şekil
+	İsim köklerine gelir.
...+...	İki kelimenin birlikte bir yapı oluşturduğunu gösterir.
<	Bu şekilden gelir.
>	Bu şekle gider.
A	a, e
G	g/ğ, k/ķ
I	ı, i
U	u, ü

